

zijn geworden. Toch lijkt de algemene strekking van het boek aannemelijk en verschaft het allerlei nuttige gegevens over een weinig onderzocht tijdvak. Men dient het echter met voorzichtigheid te gebruiken.

Guido de Bruin

L. C. Palm, ed., *Alle de brieven van Antoni van Leeuwenhoek. The collected letters of Antoni van Leeuwenhoek, XIV, (1701-1704)* (Lisse: Swets & Zeitlinger, 1996, 395 blz., f395,-, ISBN 90 265 1450 6).

De brieven van Antoni van Leeuwenhoek vormen niet alleen een belangrijke bron voor de geschiedenis van de wetenschap, de uitgave zelf is inmiddels ook een historisch document geworden. De wijze waarop de brieven worden uitgegeven en geannoteerd maakt deze uitgave namelijk tot een relict uit een tijd, nog voor de Tweede Wereldoorlog, dat van een zelfstandige wetenschapshistorische professe nog geen sprake was en het vak vooral door natuurwetenschappers zonder speciale historische scholing werd beoefend. Met name de taalkundige annotatie (de uitleg van Leeuwenhoeks woordgebruik) lijkt bedoeld voor de bioloog die nog nooit een oud-Nederlandse tekst heeft gelezen en dus uitgelegd moeten krijgen dat het bij 'liefhebbers' die kabinetten aanleggen met dingen die ze 'voor wat raars' houden gaat om 'verzamelaars' die 'iets kostbaars' bezitten (in de Engelse vertaling staat overigens 'something uncommon' wat anders, maar ook beter lijkt). Dergelijke toelichting lijkt tegenwoordig niet (meer) nodig, zeker niet als de Engelse vertaling, die op de tegenoverliggende bladzijde is afgedrukt, vaak al aangeeft hoe het Nederlands gelezen moet worden. Het is begrijpelijk dat de uitgave-politiek tijdens de rit niet gewijzigd wordt en het is te prijzen dat de uitgave in een versnelling lijkt te zijn gekomen (de laatste vier delen verschenen in respectievelijk 1983, 1989, 1993 en nu dus 1996), maar curieus is het wel..

De 21 brieven van en de twee brieven aan Leeuwenhoek die in dit deel zijn opgenomen zijn niet werkelijk opzienbarend. Het is de inmiddels bekende potpourri van 'zaaken die ons bloote oog ontwijken' en pas door Leeuwenhoeks microscopen zichtbaar werden: niet alleen het zaad van spinnen en hanen, de vorm van zandkorrels uit Indië (die veel fijner zijn dan bij het Europese zand), het kiemproces bij pitten van Surinaamse sinaasappelen, de bouw en het voorkomen van eendekroos, allerlei eencelligen in regenwater, het zuiveren van goud en zilver, de herkomst van leverbot, de vermeende schadelijke werking van tabak, de rode bloedlichaampjes in jonge palingen, maar ook de constructie van een nauwkeurig instrument om het verval van water te meten en een middel tegen wat wij asthma zouden noemen. Interessanter zijn vaak de terzijdes van Leeuwenhoek, die iets laten zien van zijn milieu. Zo spreekt hij veelvuldig met de slaggers in de vleeshal, discussieert hij met geleerde en zeer geleerde heren, trekt hij het weiland in op zoek naar de herkomst van de leverbot, krijgt hij een bevriend heer zo gek om de tuinman in een bepaald jaar juist niet de spinnen te bestrijden, opdat Leeuwenhoek ze beter kan bestuderen etc. Ook over de levensovertuiging van Leeuwenhoek worden we af en toe iets wijzer. Zo zou men op grond van brief 233 (9 februari 1702) denken dat Leeuwenhoek sterk deïstisch of zelfs naturalistisch dacht. In het begin van de brief heeft hij het naar aanleiding van het vermogen van raderdiertjes om na uitdroging weer tot leven te komen wanneer ze in een vochtige omgeving gebracht worden nog over 'de Voorsienigheid, die de Dierkens in geschapen is, op dat haar geslagt in wesen soude blyven' en verderop heeft hij het nog eens over 'de onbegrypelijke voorsienigheid, volmaaktheid, en ordre, die de Heere Maker van het Geheel Al, in soodanige kleyne schepselen ingeschapen heeft', maar aan het eind van de brief lijkt de

natuurlijke orde een zelfstandige betekenis te krijgen als hij spreekt over 'dese verwonderendwaardige schikkinge van de NATUUR, in de geseyde schepsels ingeschapen'. Zo zou zijn tijdgenoot, de vrome Jan Swammerdam, zich nu nooit uitgedrukt hebben.

K. van Berkel

Simon Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek 1780-1800* (Dissertatie Leiden 1995; Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1995, 476 blz., f49,50, ISBN 90 6707 386 5).

De bestudering van de Nederlandse Verlichting is in een nieuwe fase gekomen. Dit geldt zowel voor het prosopografische, collectief-biografische onderzoek, dat zich richt op de sociale penetratie van verlichte denkbeelden in ons land, als voor de studie op het terrein van de kerkelijke, theologische en politieke aspecten van de Verlichting ten onzent. Dit brede onderzoeksgebied wordt bestreken door de dissertatie van Simon Vuyk, die de rol van het kleine kerkgenootschap der remonstranten analyseert in het sociaal-culturele, kerkelijke en politieke leven gedurende de jaren 1780-1800.

Vuyk heeft zijn studie opgezet als een drieluik. De hoofdpersonen: Jan Konijnenburg, hoogleraar aan het Remonstrants Seminarie en leden van het landelijk kerkbestuur staan in het midden. De zijluiken vertellen het doorlopende verhaal. De auteur wil op deze wijze vanuit verschillende invalshoeken het genootschap schetsen, 'dat zich zelf zag als verenigend centrum van verdraagzame gemeenten van vrije christenen, de ware kerk, in de nieuwe Republiek'. Deze spiraalsgewijs verlopende verhaaltrant heeft tot gevolg, dat de auteur bij enkele personen meer dan eenmaal stilstaat, hetgeen een verbrokkeld beeld oplevert.

Uitgangspunt vormt de markante Figuur van Konijnenburg: minder sterk als theoloog, maar veelzijdig in zijn activiteiten op politiek, educatief en literair terrein. Met name Konijnenburgs ideaal van een verdraagzame gemeente van vrije christenen krijgt in dit boek het volle pond. Dit ideaal werd door de remonstranten publiek gemaakt in een brief — door de auteur 'de Brief' genoemd —, die zij in 1796 zonden 'aen alle de Leeraren en Opzieneren der Protestantsche Gemeenten in Nederland', om tot 'eene vereeniging' te komen van allen, 'die den naam van Jezus welmeenend belijden'. Aanleiding tot, opstelling en ontvangst van deze brief vormen de hoofdmoot van deze studie.

Vuyk heeft het zich met de brede opzet van zijn onderzoek niet gemakkelijk gemaakt. Ook de lezer krijgt het moeilijk met het spiraalsgewijs verlopende verhaal: er moet veel heen en weer gebladerd worden om de draad te pakken te krijgen. De auteur verantwoordt de keuze voor deze ingewikkelde presentatie van zijn onderzoek niet. De periodisering is duidelijk (1780: vierde Engelse oorlog; 1801 nieuwe Napoleontische constitutie, die een einde maakt aan de democratische vormgeving van het patriottisme). De verdere afbakening van deze studie laat evenwel te wensen over. Vele niet ter zake doende details onderbreken het betoog. Het onderwerp als zodanig wordt te geïsoleerd behandeld: de overige verlichtingstheologie valt buiten beschouwing. Zo ontstaat een overtrokken beeld van de positie en de importantie van de remonstranten, die nu juist in de door de auteur onderzochte decennia niet op het hoogtepunt van hun theologische productiviteit en van hun wetenschappelijke invloed stonden. Vergelijking met voorafgaande en volgende perioden in de geschiedenis van het remonstrantisme ontbreken grotendeels, waardoor een overwaardering voor het onderhavige tijdvak ontstaat.

Wanneer wij de drie luiken van de triptiek nader beschouwen, dan valt van deel I, 'Op weg naar de verdraagzame gemeente', op te merken, dat het hele verhaal handelt over de geschiedenis van een mislukking. De verdraagzame gemeente te Brussel en Duinkerken (1788-1790),